

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗНЯТТЯ СУДИМОСТІ ПОТРЕБУЄ ВДОСКОНАЛЕННЯ

А. О. Расюк,
ад'юнкт Київського
національного університету
внутрішніх справ

Для сучасного етапу демократичного розвитку нашої держави характерним є процес постійного оновлення, вдосконалення та зміцнення засобів захисту прав і свобод людини. Особливе місце у системі гарантування цих прав має дослідження проблемних питань щодо застосування чинних норм про припинення стану судимості за постановою суду та внесення обґрунтованих пропозицій щодо їх вирішення.

Зняття судимості належить до одного з альтернативних видів анулювання судимості та означає припинення судом такого стану до закінчення встановлених ст. 89 КК України строків погашення судимості. Зауважимо, що закон не зобов'язує, а лише надає суду право на підставі оцінки конкретних обставин справи зняти з особи судимість.

У кримінальному праві зняттю судимості приділялася увага в роботах таких вчених, як В. В. Голіна, М. В. Граматчиков, С. І. Зельдов, М. П. Євтеєв, В. В. Єраксін, Б. О. Кирись, Б. С. Нікіфоров, Є. О. Письменський, Л. Ф. Помчалов, О. Ю. Соболев, Ю. М. Ткачевський, Г. Х. Шаутаєва та ін. Проте деякі питання залишаються малодослідженими і потребують подальшого вивчення та розробки. Дослідження особливостей застосування зняття судимості має на меті нормативне забезпечення засобів захисту конституційного статусу людини і громадянина шляхом формулювання рекомендацій з удосконалення положень кримінального законодавства України.

Загальна частина Кримінального кодексу України (КК України) містить розділ XIII «Судимість», присвячений правому інституту судимості, і розділ XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Вони передбачають, зокрема, положення про підстави та умови зняття судимості (ст. 91 «Зняття судимості») й розкривають особливості застосування інституту судимості до осіб, які вчинили злочин до досягнення ними вісімнадцятирічного віку (ст. 108 «Погашення та зняття судимості»).

Слід зазначити, що зняття судимості судом до впливу визначеного законом строку погашення судимості не є новим для вітчизняного кримінального права порядком анулювання правових наслідків стану судимості. У ст. 55 «Погашення судимості» КК України 1960 р. передбачалося декілька різних способів анулювання судимості: її погашення, зняття та дострокове зняття. Можна пригадати й часи до прийняття «Основ кримінального законодавства союзу РСР і союзних республік» 1958 р., коли суди не мали права дострокового зняття судимості і воно могло здійснюватись лише на підставі актів амністії чи помилування [1, 13]. Крім того, в умовах періоду культу особи траплялися випадки, коли людина, що була засуджена і відбула покарання, після цього все життя вважалася судимою [2, 58].

Сьогодні ж доцільність існування такої форми анулювання судимості як її зняття не викликає сумнівів, оскільки вона є додатковим правовим стимулом до прискорення відновлення втраченого правового статусу особи. До переваг аналізованої форми припинення судимості належить те, що, на відміну від погашення судимості, де анулювання правових наслідків засудження не завжди означає збіг «юридичного» із «фактичним» виправленням особи, зняття судимості через суд дає більше гарантій того, що ці два поняття виявляться тотожними [3, 170].

Суттєвого значення для вдосконалення інституту судимості додало розширення чинним законодавством кола суб'єктів, наділених правом порушення клопотання про зняття судимості. Відповідно до ч. 1 ст. 414 КПК України, що регламентує процесуальний порядок зняття судимості, до таких суб'єктів належать не лише колективи підприємств, установи чи організації, а й самі особи, які відбули покарання.

Після прийняття КК України 2001 р. можливість зняття судимості не передбачає обов'язкова належності засудженого до певної громадської організації чи трудового колективу, як це було за законодавством до 2001 р., що фактично обмежувало свободу особи, яка відбула покарання. Відхід від старої системи, що власне примушувала особу бути членом відповідного трудового колективу чи громадської організації, а також практично позбавляла права на дострокове зняття судимості осіб, які не є членами трудового колективу (пенсіонерів, інвалідів, безробітних, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю) [4, 407], позитивно позначився на забезпеченні конституційного принципу рівності всіх громадян перед законом.

За однакових підстав, але за різних умов можуть настати різні наслідки у вигляді зняття судимості або відмови у знятті судимості. Підстави зняття судимості є вихідним об'єктивним підґрунтям для можливості настання юридичного факту зняття судимості з особи. У свою чергу, умови – доведення особою свого виправлення через критерії зразкової поведінки і сумлінного ставлення до праці – є необхідними супровідними факторами, що характеризуються суб'єктивними рисами, тобто залежать, з одного боку, від поведінки самого засудженого, який претендує на зняття з нього судимості, та, з іншого, – від суб'єктивної оцінки суддею виправлення особи.

Факт виправлення особи в цьому випадку не презюмується, а підлягає спеціальному доведенню [4, 182]. Відомо, що судимість не індивідуалізується як покарання. Вона диференціюється залежно від застосування звільнення від відбуван-

ня покарання з випробуванням, виду призначеного покарання, ступеня тяжкості вчиненого злочину. Відповідно, особи, засуджені за різні злочини до різних строків позбавлення волі та за вчинення злочинів середньої тяжкості, будуть вважатися однаковою мірою судимими впродовж трьох років після відбуття покарання.

На думку російських вчених, індивідуалізація судимості можлива лише в процесі її дострокового зняття, оскільки вона застосовується лише до осіб, що поводяться «бездоганно». Бездоганність – це властивість, що притаманна конкретній особі, вона індивідуальна [5, 41]. Для вітчизняного законодавства – це зразкова поведінка та сумлінне ставлення до праці. Крім того, зняття однієї судимості не означає, що одночасно автоматично знімаються судимості і за всі інші злочини, якщо особа їх має.

Зразковою слід вважати таку поведінку в сім'ї, стосовно сусідів, членів трудового колективу, інших колективів, членом яких є засуджений, щодо всього суспільства, яка соціально схвалюється, з позицій суспільної моралі гідна для наслідування іншими особами.

Проте спірним вважаємо доцільність застосування такого критерію виправлення, як *сумлінне ставлення до праці*. Сумлінне ставлення до праці, насамперед, передбачає, що особа бере участь у суспільно корисній праці в одній з існуючих організаційно-правових форм. На нашу думку, вказаний критерій виправлення особи ґрунтується на засадах старого законодавства, яким передбачалася кримінальна відповідальність за дармоїдство, та не враховує сучасного стану суспільно-економічного розвитку суспільства. Крім того, наявність такої умови суперечить ч. 1 ст. 43 Конституції України, яка передбачає право, а не обов'язок громадян, на працю. Вважаємо, що чинна редакція ст. 91 КК України фактично позбавляє права на подання клопотання про зняття судимості і розгляд його у суді пенсіонерів та інвалідів, які не працюють; жінок, що перебувають у відпустці в зв'язку з вагітністю та пологами; осіб, що перебувають у відпустці для догляду за дитиною; осіб, стан здоров'я яких не дозволяє їм працювати.

З огляду на викладене пропонуємо виключити із ч. 1 ст. 91 КК України як необхідний для зняття судимості критерій виправлення особи, «сумлінне ставлення до праці», та надати йому статус факультативного.

Проблемними, на нашу думку, є питання щодо термінології. Зокрема, законодавець у ст. 91, ч. 3 ст. 108 КК України та ст. 414 КПК України, а також Пленум Верховного Суду України у роз'ясненнях, що містяться у п.п. 9–13 його постанови

«Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості» від 26 грудня 2003 р. № 16, застосовують як тотожні поняття такі словосполучення: «дострокове зняття судимості» та «зняття судимості», «клопотання про дострокове зняття судимості» й «клопотання про зняття судимості». Це, у свою чергу, призводить до неоднозначного розуміння одного й того самого юридичного факту, коли насправді йдеться лише про єдиний існуючий вид судового порядку припинення судимості – її зняття.

Очевидно, що такі словосполучення, як «дострокове зняття судимості» та «зняття судимості» автоматично були перенесені до КК 2001 р. із кримінального законодавства 1960 р. Насправді, останнє передбачало два види зняття судимості: 1) зняття судимості актами амністії та помилування і 2) дострокове зняття судимості судом за клопотанням громадської організації чи трудового колективу без законодавчо визначеного строку, після спливу якого можна було звертатись до суду із зазначеним клопотанням (звідси й назва – дострокове). Втім, вітчизняне законодавство не передбачає анулювання судимості в порядку застосування амністії та помилування. Відповідно до ст. 2 Закону України від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР «Про застосування амністії в Україні» закон про амністію не може передбачати зняття судимості щодо осіб, які звільнюються від відбування покарання. Положення «Про здійснення помилування», затверджене Указом Президента України від 19 липня 2005 р. № 1118/2005, також не містить такого виду помилування засуджених, як зняття судимості.

Поперемінне використання словосполучень «дострокове зняття судимості» і «зняття судимості» створює передумови для помилкового уявлення про існування двох різних форм припинення судимості судом. Крім того, розглядаючи судимість як правовий стан особи, що належить до змісту кримінальної відповідальності і має свої чітко визначені часові межі, коректнішим, на наш погляд, було б говорити не про її зняття (і тим більше – не про дострокове зняття), а про її припинення.

Слово «знімати» у своєму значенні «позбавити чого-небудь, звільнити від чого-небудь, відмовитись від чогось попереднього» [6, 774] в даній ситуації є вторинним відносно слова «припинити» («припиняти»), що означає покласти край чому-небудь, прийти до завершення, закінчитися [7, 901–902]. При цьому слово «припинення» більш вдало розкриває зміст анульованих потенційно можливих кримінально-правових наслідків та загальноправових обмежень, що були накладені на особу.

Використання у нормах, що регулюють зняття судимості, терміна «припинення» чітко вказувало б на остаточне завершення кримінально-правових відносин між засудженою особою та державою і відповідало б змісту інституту судимості в тому сенсі, що момент «зняття» судимості завжди співпадає з моментом припинення кримінальної відповідальності за конкретний злочин.

Зважаючи на викладене, пропонуємо замість вказаних вище словосполучень застосовувати такий зворот: «припинення судимості в судовому порядку». Відповідно й назву ст. 91 «Зняття судимості» доцільно було б замінити на «Припинення судимості в судовому порядку», а для ст. 108 «Погашення та зняття судимості» – запропонувати назву «Припинення судимості», яка об'єднувала б несудовий та судовий порядок анулювання судимості. Відповідні термінологічні зміни варто відобразити й у п.п. 9–13 зазначеної постанови Пленуму Верховного Суду України.

У ч. 4 ст. 414 КПК України, що визначає порядок розгляду судом клопотання про зняття судимості, міститься така норма: «Після розгляду клопотань суддя виносить мотивовану постанову в нарадчій кімнаті. Постанова судді оголошується в судовому засіданні, і копія її видається особі, щодо якої вирішено питання про погашення або про дострокове зняття судимості». Очевидно, що вирішення питання про погашення судимості в судовому порядку суперечить змісту існуючих форм припинення стану судимості, передбачених кримінальним законодавством. Не випадково у п. 7 згаданої постанови Пленуму Верховного Суду України наголошується, що погашення судимості не потребує посвідчення спеціальним рішенням суду чи іншим документом. Тому ч. 4 ст. 414 КПК потребує редакційних змін: виключення із компетенції суду вирішення питання про погашення судимості, залишивши при цьому прерогативою суду лише зняття судимості.

На нашу думку, особа може претендувати на дострокове відновлення обмежених прав, що супроводжують правовий стан судимості, лише після відновлення порушених прав потерпілих. У зв'язку з цим доцільно розглянути і питання щодо права потерпілих на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної злочином. Останнє є одним із визначальних критеріїв ефективності вітчизняного законодавства.

Втім, серед вимог, які закон встановлює для зняття судимості (ст. 91 КК України), зокрема щодо поведінки особи, котра претендує на зазначений вид припинення судимості, не знаходимо нормативного припису, який би зобов'язував особу відшкодувати завдану злочином шкоду. Без сумніву, відсутність таких норм перешкоджає

повноцінному відновленню порушених прав потерпілих від злочинів.

На підставі викладеного ми вважаємо, що редакцію ст. 91 «Зняття судимості» КК України доцільно змінити. Наразі положення про відшкодування у повному обсязі шкоди, завданої злочинцем, варто було б закріпити в ч. 1 або ч. 2 зазначеної статті. Наприклад, ч. 1 ст. 91 КК України можна викласти у такій редакції:

«Якщо особа після відбуття покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі зразковою поведінкою довела своє виправлення, відшкодувала в повному обсязі шкоду, завдану злочинцем, її судимість може бути припинена в судовому порядку до закінчення строків, зазначених у статті 89 цього Кодексу».

Як варіант, можна доповнити ч. 2 ст. 91 КК України положенням про відшкодування у повному обсязі шкоди, завданої злочинцем, і запропонувати таку її редакцію:

«Припинення судимості в судовому порядку допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного у статті 89 цього Кодексу, та за умови відшкодування у повному обсязі шкоди, завданої злочинцем».

Отже, лише після відшкодування у повному обсязі шкоди, завданої злочинцем, та за наявності інших підстав, передбачених ст. 91 КК України, можливе дострокове припинення судимості в судовому порядку. Така залежність сприятиме повноцінному відновленню порушених прав потерпілих від злочинів та відповідатиме завданням КК України, зокрема правовому забезпеченню охорони прав і свобод людини і громадянина (ст. 1 КК України).

Тим часом, складно погодитися із пропозицією

щодо повної відмови від автоматичного погашення та обов'язкового застосування зняття судимості за рішенням суду [8, 8]. За таких умов ми можемо зіткнутись із ситуацією, коли особи довічно залишатимуться у правовому стані судимості і це не завжди буде виправданим та необхідним, поряд з цим суттєво зросте навантаження на суди, які й так перевантажені. Більш доцільною видається розробка ефективних критеріїв для визначення строків припинення судимості та відповідних диференційованих строків, необхідних для припинення судимості в судовому порядку. Зокрема, можна запропонувати залежність строків припинення судимості від стадії вчиненого злочину, що в свою чергу позначилося б і на строках припинення судимості в судовому порядку, передбачених ст. 91 КК України. У зв'язку з викладеним, ст. 89 КК України доцільно було б доповнити частиною 2 і викласти її у такій, наприклад, редакції:

«Тривалість строку припинення судимості за готування до злочину не повинна перевищувати половини строку припинення судимості, встановленого відповідним пунктом ст. 89 КК України, а за замах на злочин – трьох четвертих такого строку».

Підсумовуючи вищезазначене, можна дійти висновку про важливість подальшого дослідження та розробки розглянутих проблем застосування норм про припинення судимості в судовому порядку. Вважаємо, що аргументи цієї статті та запропонована редакція статей КК України та КПК України сприятимуть вдосконаленню чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства України в контексті забезпечення засобів захисту конституційного статусу людини і громадянина.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Евтеев М. П.* Погашение и снятие судимости. – М.: «Юридическая литература», 1964. – 63 с.
2. *Авакян Р. К.* К вопросу о погашении и снятии судимости // Социалистическая законность. – 1964. – № 7. – С. 57 – 59.
3. *Абдурахманова А. А.* Проблемы института судимости в уголовном праве России [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – Махачкала (Дагестанский государственный университет Министерства образования и науки Российской Федерации): РГБ, 2004 (Из фондов Российской Государственной библиотеки). – 199 с.
4. *Кирись Б.* Припинення судимості // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 178 – 183.
5. *Ткачевский Ю. М.* Судимость // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 35 – 42.
6. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. – 42000 слів. – Вид. 2, виправл. – К.: Видавництво «АКОНІТ», 2003. – Т. 1. – 928 с.
7. Новий тлумачний словник української мови: У 3 т. – 42000 слів. – Вид. 2, виправл. – К.: Видавництво «АКОНІТ», 2003. – Т. 2. – 928 с.
8. *Соболев А. Ю.* Сроки судимости в уголовном праве: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всероссийский научно-исследовательский институт Министерства внутренних дел Российской Федерации. – М., 2000. – 23 с.